

Hasan Hanefî, *Mine'l-Fenâ İle'l-Bekâ*, I-II, Beyrût:
Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2009, 942+1008 s.

Muhammed COŞKUN*

I. Giriş

Bu yazıda, *Mine'l-Akîde İle's-Sevrâ* ve *Mine'n-Nakl İle'l-İbdâ'* gibi eserleri ile İslâmî İlimleri yeniden yapılandırmaya (reconstruction/iâdetu'l-binâ) çalışan Hasan Hanefî'nin, benzer bir çalışmayı tasavvuf alanında gerçekleştirmeye yöneldiği *Mine'l-Fenâ İle'l-Bekâ* adlı eserini inceleyecek, hem eserin özelliklerini ve muhtevasını tanıtmaya hem de içerdiği yaklaşımı değerlendirmeye çalışacağız.

Eser 2009 yılında Beyrût'ta Dâru'l-Medâri'l-İslâmî tarafından iki cilt halinde yayımlanmış olup yaklaşık iki bin sayfa civarındadır. Eserde tasavvufun zengin literatürünün oldukça titiz sayılacak bir dökümü de yer almaktadır. Bu çalışmada biz, tasavvuf alanındaki akademik çalışmalara da yardımcı olması düşüncesiyle, eserde tanıtılan tasavvufî eserlerin isimlerini de vereceğiz.

II. Eserin Müellifin Çalışmaları İçindeki Yeri

Çağdaş İslam düşüncesinin en dikkat çekici simalarından biri olan Mısırlı Hasan Hanefî, son çalışması olan *Mine'l-Fenâ İle'l-Bekâ* adlı eserine tasavvuf alanına yönelmekte ve oldukça hacimli bu eseri ile İslâmî ilimleri yeniden yapılandırma projesini sonlandırmaktadır. Eserin tanıtımına geçmeden önce, bu projeyi ana hatları ile tanıtmakta yarar görüyorum:

Hasan Hanefî 1991'de yayımlanan *Mukaddime fi İlmi'l-İstiğrâb* adlı eserinin giriş bölümünde *et-Türâs ve't-Tecdîd* adını verdiği bu projesinin üç ayrı cephede yapılacak çalışmalardan ibaret olduğunu ifade etmekte ve bu üç cepheyi şu şekilde tasnif etmektedir;

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (muhammed.coskun@marmara.edu.tr)

et-Türâs ve't-Tecdîd

I. Kadim gelenek karşısındaki tutumumuz

1. *Mine'l-Akîde ile's-Sevra*
2. *Mine'n-Nakl İle'l-İbdâ'*
3. *Mine'l-Mefâ İle'l-Bekâ*
4. *Mine'n-Nas İle'l-Vakî'*
5. *Mine'n-Nakl İle'l-Akl*
6. Akıl ve Tabiat
7. İnsan ve Tarih

II. Batı geleneği karşısındaki tutumumuz

1. Avrupa Bilincinin Kaynakları
2. Avrupa Bilincinin başlangıcı
3. Avrupa Bilincinin Sonu

III. İçinde yaşadığımız gerçekliğe karşı tutumumuz

1. Yöntem
2. Yeni ahit/dönem
3. Eski ahit/dönem

İşte müellifin *Mine'l-Fenâ İle'l-Bekâ* adlı eseri böyle bir çalışma çizelgesinin bir parçası olarak düşünülmüş ve çizelgede yer alan eserlerin büyük çoğunluğunun te'lifinden sonra kaleme alınmıştır. Böylece Hasan Hanefî çağdaş Müslüman bilincin hem Batı kültürüne, hem klasik İslam geleneğine ve ilimlerine, hem de mevcut koşullara hakkıyla vakıf olması olarak özetleyebileceğimiz idealine doğru bir adım daha atmıştır.

III. Eserin Muhtevası

Eserin ilk cildinde bir mukaddime ve dört bölüm yer almaktadır. Mukaddime bölümünde eserin yönteminden, tasavvuf ilminin doğuşundan ve ana konularından söz edilmektedir.

Hanefî bu bölümde tasavvufun doğuşunu Hint, Yunan, Hıristiyan veya İran geleneklerine bağlayan görüşleri tenkit etmekte, birtakım benzerliklerden yola çıkarak böylesi genellemeler yapmanın yanlış olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hulul ve ittihad gibi düşünceler hemen her kültürde mevcuttur ve bazı sufilerin Hint asıllı olmaları, tasavvufun Hint kökenli

olduğu anlamına gelmez. Benzer şekilde Horasan ve Türkistan diyarlarında tasavvufun çok yaygınlaşmış olmasından hareketle onun Asya kültürünün devamı olduğunu ya da saraydan ayrılıp zühd hayatını tercih eden İbrahim b. Edhem ile Buda arasındaki biyografik benzerlikten hareketle Hindistan kökenli olduğunu söylemek de, abartılı ve yanlış bir genelleme olacaktır.

Hasan Hanefî'ye göre tasavvuf bizzat İslam geleneğinin ürünü olup Kelam, Felsefe, Usul-i Fıkıh ve Fıkıh ilimlerine bir tepki olarak doğmuş, toplumun geniş ve yoksul kesimlerinin sesi haline gelmiştir. Kaldı ki onun bizzat Kur'an'da mevcut olan temelleri de bulunmaktadır. Nitekim Kur'an düşmanla savaşmakla nefse karşı cihad etmeyi eşit görmüş; sabır, tevekkül, rıza gibi makamları tespit ve ifade etmiştir. Hz. Peygamberin hayatında da teheccüd, uzlet, sohbet, ibadet, ilahî kemal-beşerî noksanlık, hilm-gazap, rahmet-adalet, şefkat-sertlik, muaşeret-itikâf, dua-fiil, velayet-meskenet gibi durumlar söz konusu olmuştur. Benzer karşıtlıklar, yani hem dünyevî hem uhrevî hassasiyetlerin birlikte mevcudiyeti sahabenin hayatında da mevcut olmuştur.

Hanefî'ye göre tasavvuf Şia menşe'li de değildir, çünkü sünnî tasavvuf ile şîî tasavvuf arasında büyük bir fark bulunmamaktadır. Tasavvufun doğuşu insanların dünyaya aşırı derecede düşkünleşmelerine, dünyevî kazanç için kavgaya tutuşmalarına, saltanat kavgalarına girmelerine, büyük fitnelerin yaşandığı dönemlerde hilafet için savaşların yaşanmasına tepki şeklindedir. Ayrıca tasavvuf; akli naklin esas ve kıstası olarak benimseyen Mutezileye ve filozoflara karşı, zevk ve keşfe dayalı bir tepki olduğu gibi, Kelam, Felsefe ve Usûl âlimlerinin yaratan-yaratılan, bir-çok, illet-malul, cevher-araz, kadîm-hâdis, vacib-mümkün gibi ayrımlarına ve karşıtlıklarına da tepkidir.

Hanefî'nin bu mukaddimedeki görüşleri, kendi ifadesiyle, Douzy ve Thoulk gibi müsteşriklerin görüşlerine cevap sadedinde olsa da, kanaatimizce bu görüşler, *Bünyetu'l-Akli'l-Arabî* ve *el-Aklu'l-Ahlâkiyyu'l-Arabî* gibi eserlerinde tasavvufu ve bir bütün olarak İrfânî sistemi Fars-Şîî kaynaklı olarak değerlendiren Muhammed Âbid el-Câbirî'nin görüşlerine de cevap teşkil etmektedir.

Mukaddimeyi takip eden dört bölümde tasavvufun tarihi süreçte ortaya çıkışı, sistematik ve nazarî boyutu, amelî yönü ve İslamî ilimler içerisindeki yeri ele alınmaktadır. Birinci bölümde tasavvufî şuurun tarihi süreci-

ni inceleyen müellif, önce bu şuurun teşekkülünü, ardından da bu şuurun saf/halis halini ve nesnel durumunu ele almaktadır. Tasavvufî şuurun teşekkülüne ayrılan ilk başlık altında sekiz ana başlık bulunmakta ve bunlardan her birinde çeşitli sufilerin eserleri ve görüşleri ele alınmaktadır.

Bu sekiz başlıktan ilkinde (s. 34-44) Rüya tabirleri ve gelecekte haber verme (gaybî şuur) ele alınmakta, örnek olarak ise Hz. Ali'ye atfedilen “*el-Cifru'l-Câmi' ve'n-Nûru'l-Lâmî*” adlı eserin yanı sıra, İbn Sîrîn'in (v. 110) “*Müntehabu'l-Kelâm fî Tefsîri'l-Ahlâm*” ve “*Kitabu Ta'bîri'r-Rûya*” adlı eserleri ele alınıp içerik olarak tanıtılmaktadır.

İkinci başlık (s. 44-51), tasavvufî şuurun tefsirdeki teşekkülü ile ilgilidir ve Cafer-i Sadık'ın (v. 148), Hallac'ın (v. 309) ve Tüsterî'nin (v. 319) tefsirleri ele alınmaktadır.

Üçüncü başlık (s.52-78), tasavvufî şuurun ahlak alanındaki teşekkülüne dair olup Hasan-ı Basrî'nin (v. 110) “*Amelu'l-Yevmi ve'l-Leyle*” adlı eserini, Ahmed b. Hanbel'in (v. 240) *Kitabu'z-Zühd*'ünü; Hâris el-Muhâsibî'nin (v. 243) *el-Mesâil fi'z-Zühd, Fehmu's-Salât, el-Mesâil fi a'mali'l-kulûb ve'l-Cevârih, el-Mekâsib, er-Riâye* ve *el-Vesâyâ* gibi eserlerini; el-Hakîm et-Tirmizî'nin *Kitabu'r-Riyaze* ve *Edebü'n-Nefs* adlı eserlerini; İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (v. 281) *Kitabu'ş-Şükr, es-Samt ve Hıfzu'l-Lisân* ve *Muhasebetü'n-Nefs* adlı eserlerini; İbn Ebi Âsım'ın (v. 282) *Kitabu'z-Zühd*'ünü ve Ebu'l-Kasım es-Sekâlî el-Malikî'nin (v. 380) *el-Envâr fî İlmi'l-Esrâr ve Makâmâtü'l-Ebrâr* adlı eserini incelemektedir.

Dördüncü başlıkta (s. 79-83) tasavvufî şuurun bilgi alanındaki teşekkülü ele alınmakta ve bu çerçevede Muhasibî'nin *el-Akl* ve *Kitabu'l-İlm* adlı eserleri; Hallac-ı Mansûr'un *er-Rivâyât* ve *Bustanu'l-Ma'rife* adlı eserleri; İbn Meserre'nin (v. 319) *Risaletü'l-İ'tibâr*'ı ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (v. 373) *Bustanu'l-Ârifin*'i incelenmektedir.

Beşinci başlık altında (s. 84-140) tasavvuf edebiyatının teşekkülü konu edilmektedir. Burada öncelikle Ebu Yezid (Bayezid-i Bistamî) (v. 261), Hallac, Şibli ve diğer bazı sufilerin şatahatları ele alınmakta, ardından Hallac'ın diğer eserleri, İbn Meserre'nin *Havassu'l-Hurûf* ve *Hakâikuha ve Usûluha* adlı eseri, Tüsterî'den nakledilen sözler, en-Nifferî'nin (v. 354) *el-Mevâkıf, el-Muhâtabât, en-Nutk ve's-Samt* gibi çalışmaları ve et-Tevhidî'nin (v. 403) *el-İşârâtü'l-İlâhiyye*'si incelenmektedir.

Altıncı bölüm (s. 141-145) tasavvuf şuurunda şeyh-mürît ilişkisinin gelişimi ve “başkalarının hakları/hukûku'l-gayr” bilincinin yerleşmesi ele

alınmakta ve bu çerçevede Muhasibî'nin *Risale fi't-Tasavvuf* u ile *Risaletü'l-Müsterşidîn* adı esere yer verilmektedir.

Yedinci bölümde (s. 146-150) tasavvuf şuurunun dünyadan uzaklaşma yüksek makamlara ulaşma gibi konulara yoğunlaşması ele alınmakta, bu çerçevede Muhasibî'nin *Bed'u Men Enâbe İlallah* ve *el-Kasdu ve'r-Rucûu İlallah* adlı eserleri ile Ebu Said el-Harrâz'ın (v. 279) *Kitabu's-Sıdk*'i incelenmektedir.

Nihayet sekizinci başlık altında (s. 151-156) tasavvuf şuurunun ahirete yönelik bilinci geliştirmesi ele alınmakta ve Muhasibî'nin *et-Tevehhüm*, *el-Ba's ve'n-Nüşûr* adlı eserleri; Hallac'ın *et-Tavâsin*'i ve el-Hakim et-Tirmizî'nin *Hatmu'l-Evliyâ* ve *Ğavru'l-Umur* adlı eserleri incelenmektedir.

Tasavvuf şuurunun teşekkülünün incelendiği bu sekiz başlığı içeren ilk ana başlığın ardından, tasavvuf tarihinin yazımına (tasavvufî tarih yazımı) dair bir ana başlık gelmekte ve bu ana başlık altında (s. 157-174) el-Mâlinî'nin (v. 412) *Kitabu'l-Erbâin fi Şuyûhi's-Sûfiyye*'si, Sülemî'nin (v. 412) *Tabakâtu's-Sufiyye*'si ve Ebu Nuaym el-İsfehânî'nin (v. 430) *Hilyetu'l-Evliyâ*'sı incelenmektedir.

Birinci bölümün üçüncü ve son ana başlığı ise (s. 175-190), tasavvufun nesnel tarih yazımına dairedir ve Tûsî'nin (v. 378) *el-Lumâ* adı eseri, Ebu Talib el-Mekki'nin (v. 386) *Kûtu'l-Kulûb*'u, Hucvîrî'nin (v. 465) *Keşfu'l-Mahcûb*'u ve Kuşeyrî'nin *er-Risaletü'l-Kuşeyriyye fi İlmi't-Tasavvuf* adlı eserinin incelenmesine yer verilmektedir.

İkinci bölüm tasavvufun nazari/teorik gelişimini ele almaktadır ve yedi ana başlık halinde tasnif edilmiştir. Birinci başlık altında tasavvuf ilminde nazari yaklaşımın gelişiminden kısaca söz edilerek konuya giriş yapılmaktadır. İkinci başlık "bilgiden varlığa" (mine'l-Marife ile'l-Vucud) adını taşımakta ve aşağıdaki dokuz başlık altında çeşitli eserleri incelemektedir; (s. 192-250)

1. Gazalî'nin (v. 505) risaleleri: *er-Risaletü'l-Ledünniyye*, *Mişkâtü'l-Envâr*, *Şerefu'l-Akl* ve *Mahiyetuh*, *Kimya-yı Saadet*.
2. Şihabuddin es-Sühreverdî'nin (v. 587) eserleri: *Hikmetü'l-İşrâk*, *Makâmâtü's-Sûfiyye*, *el-Mesârî* ve'l-Mutârahât, *et-Telvîhatu'l-Arşîyye* ve'l-Levhîyye, *el-Mukavemât*, *Heyâkilu'n-Nûr*.
3. el-Cîlî'nin (v. 562) *Meratibu'l-Vucûd* ve *Hakikatu Kulli Mevcûd* adlı eseri.
4. Fahreddin er-Râzî'nin (v. 606) *er-Risaletü'l-Kemaliyye fi'l-Hakaiki'l-Îlâhiyye* adlı eseri.

5. Sadreddin eş-Şîrâzî'nin (v. 1150) *Kitabu'ş-Şâir* adlı eseri.
 6. Necmeddin el-Kübrâ'nın (v. 618) *Fevâihu'l-Cemâl ve Fevâtihu'l-Celâl* adlı eseri.
 7. İbn Arabî'nin (v. 638) eserleri: *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, *Fusûsu'l-Hikem*, *er-Resâil*, *Kitabu'l-Marife*, *Nefâisu'l-İrfân*, *Kitabu'l-İntisâr*, *Meratibu Ulûmi'l-Vehb*, *Kitabu'l-Yakîn*, *Kitabu'ş-Şahid*, *el-Fenâ fi'l-Müşahede*, *el-İ'lam bi İşârâti Ehli'l-İlhâm*, *Şakku'l-Ceyb bi İlmi'l-Gayb*, *Keşfü's-Setr li Ehli's-Sırr*, *er-Risaletu'l-Vucudiyye*, *el-Vaktu ve'l-Ân*, *Esrâru'z-Zâtî'l-İlâhiyye*, *Risaletu'l-Envâr*, *Meşahidu'l-Esrâri'l-Kudsiyye ve Metâliu'l-Envâri'l-İlâhiyye*, *Kitabu Eyyâmi'ş-Şe'n*, *Kitabu'l-Ezel*, *Şeceretu'l-Kevn*, *Mevaku'n-Nücûm ve Metâliu Ehilleti'l-Esrâri ve'l-Ulûm*, *Risaletun La Yuavvelu Aleyhi*
 8. el-Kâşânî (v. 730), eş-Şîrâzî (v. 1050) ve en-Nablusî'nin (v. 1143) eserleri: Kâşânî'nin *Fi'l-İlmi'l-İstidlâlî'si*, Kâşânî'nin *er-Risaletu'l-İrfaniyye'si*, Kâşânî'nin *Şerhu Hadisi'l-Hakika'sı*, eş-Şîrâzî'nin *İksîru'l-Ârifin'i*, en-Nablusî'nin *el-Vucudu'l-Hakk ve'l-Hitabu's-Sıdk'ı*.
 9. Mustafa el-Bekrî'nin (v. 1162), Ebu Hüdâ es-Sayyâdî'nin (v. 1328) ve Muhammed Sadık Ankaşah el-Üveysî'nin eserleri: *Sadıhatu'l-Ezel*, Mustafa el-Bekrî'nin *el-Mevridu'l-Azb li Zevi'l-Vurûdi fi Keşfi Ma'na Vahdeti'l-Vucud'u*, Ebu Hüdâ es-Sayyâdî'nin *Hadikatu'l-Maani fi Hakikati'r-Rahmi'l-İnsani'si*, Muhammed Sadık Ankaşah el-Üveysî'nin *Mealimu'l-Fikr*, *Nidau'l-Hakika*, *Risaletu'l-Kalb* ve *Neyrevan* adlı eserleri.
- Üçüncü bölüm (s. 250-259) tasavvufî istilahların teşekkülüne ve bu konuda ortaya konulmuş olan literatüre ayrılmıştır. Bu bölümde aşağıdaki eserlerin tanıtımı yapılmaktadır;

1. İbn Arabî'nin *Istilahatu's-Sufiyye'si*.
2. Kâşânî'nin (v. 730) *es-Sevâihu'l-Garbiyye ve'l-Mevâhibu'l-Ayniyye*, *Istilâhâtü's-Süfiyye* ve "*Letâifu'l-A'lâm Fi İşârâti Ehli'l-Efhâm*" adlı eserleri.
3. Muhammed Vefâ'nın (v. 765) *Şeâiru'l-Furkan'ı*; Nakşibendî el-Hâlidî'nin (v. 791) *Câmiu'l-Usûl fi'l-Evliyâ'sı*; İbn Acîbe'nin (v. 1224) *Mî'racu't-Teşevvuf ilâ Hakâiki't-Tasavvuf* ve *el-Hikmetu'l-Hatemiyye ve'l-İktibâsatu'l-İlâhiyye* adlı eserleri ve Dr. Âsım İbrahim el-Keyyâlî'nin *Fehresu Şerhi'l-Mustalâhâti's-Sufiyye İnde'ş-Şeyh İbn Ataullah el-İskenderî Kema Veredet fi'l-Hikem* adlı eseri.

Dördüncü bölümde (s. 260-302) tasavvuftaki tefsir yöntemleri incelenmekte ve aşağıdaki eserlerin tanıtımına yer verilmektedir;

1. Sülemî'nin *Ziyâdatu Hakâiki't-Tefsîr'i*.
2. Kuşeyrî'nin *Nahve'l-Kulûb, et-Tahbîr fi't-Tezkîr, Şerhu Esmâillahi'l-Hüsnâ ve Letâifu'l-İşârât* adlı eserleri.
3. Gazalî'nin *Kanûnu't-Te'vîl ve el-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Esmâillahi'l-Hüsnâ* adlı eserleri.
4. İbn Arabî'nin şu eserleri: *el-Mesâil li İzahî'l-Mesail, Reddu'l-Müteşabih illel Muhkem mine'l-âyeti ve'l-Ehâdis, Letâifu Esrari'l-Kalbi ve'l-Lisan, et-Tenezzülatü'l-Müsiliyye, el-Munâsafa fi Hakikati'l-Mükaşefe, Risaletu't-Tenbîhât, Kitabu'l-Ehadiyye, Kitabu'l-Bâ, Kitabu'l-Celale, Kitabu'l-Mîm ve'l-Vâv ve'n-Nûn, Risaletu'l-Kasemi'l-Îlâhî, Kitabu'l-Yâ, el-Hurufu's-Selase elleti İnkataat Evahiruha an Evâilîha, Kitabu'l-Azame, el-Mebâdî ve'l-Gâyât fi Maânî'l-Hurûfi ve'l-Âyât, Nakşu'l-Fusûs, el-Medhal ile'l-Maksadi'l-Esmâ fi'l-İşârât, Nushatu'l-Hakk, Tefsiru İbn Arabî, Kitabu'l-Kurbe.*
5. Sadreddin Konevî'nin (v. 673) *İcazu'l-Beyan fi Tefsiri Ümmi'l-Kur'an (Fatîha Tefsiri)* adlı eseri.
6. İzz b. Abdüsselâm'ın (v. 678) *Telhîsu'l-İbare fi Nahvi Ehli'l-İşâre'si* ve İbn Ataullah el-İskenderî'nin (v. 709) *Fatihatu'l-Hizbi'l-Kebîr'i*.
7. Kâşânî'nin (v. 730) şu eserleri: *Fimâ yeteallak Bi Butûni'l-Ayeti'l-Kerime 'İnna Arazna...'*, *Tahsilu Ma faale Âsaf b. Berhiya, el-Fevaidu'l-Arabiyye fi beyani kavli'n-Nebiyi 'er-Rahimune yerhemuhumullah', Fi'l-Cem'i Beyne'l-Hadîseyn* adlı eserleri
8. Muhammed Vefâ'nın (v. 765) *Kitabu'l-Ezel'i*; İbn Acibe'nin *Tefsiru'l-Fatihâ'sı*, el-Cilî'nin (v. 835) *el-Kehfu ve'r-Rakîm'i*; Ebu'l-Feyz el-Kettânî'nin (v. 1327) *el-Keşfu ve'l-Beyan'ı* ve Abdüsselam el-Umrânî'nin *Ta'biru'r-Rü'ya el-Ğarîbe'si*

Beşinci bölümde (s. 303-341) tasavvuf edebiyatına ve bu alanda ortaya çıkan edebi türlere yer verilmektedir. Bu başlık altında aşağıdaki eserler tanıtılmaktadır;

1. Hikem, Vasiyetler, Münacatlar, Tecelliyat türlerindeki Nesir eserler: el-Maarrî'nin (v. 449) *el-Fusûl ve'l-Gâyât fi Temcidi'l-Lahi ve'l-Mevâiz* adlı eseri, İbn Ataullah el-İskenderî'nin (v. 709) *el-Hikem'i* ve *el-Münâcâtü'l-Îlâhiyye'si*, Mustafa el-Bekrî'nin (v. 1162) *el-Gureru'l-Bedihîyye fi'l-Hikemi'l-Îlâhiyye* adlı eseri, İbn Arabî'nin *Kitabu'l-Vesâya, el-Vasiyye ve Kitabu't-Tecelliyât* adlı eserleri, Ahmed el-Müsteğânimî'nin (v. 1353) *en-Nûru'd-Dâvî fi'l-Hikem ve Münâcâtü's-Şeyh el-Allâvî'si*.

2. Sembolik hikâyeler, kıssalar: Gazalî'nin *Risaletu't-Tayr*'ı, Sühreverdî'nin (v. 587) *Hayy b. Yakzan*'ı, Feridüddin el-Attâr'ın (v. 627) *Mantıku't-Tayr*'ı, er-Ruvâs'ın (v. 1287) *Berkametü'l-Bülbül*'ü, Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin (v. 1328) *Savtu'l-Hezar ve Zeyku'l-Fidâ'sı*, İbn Arabî'nin *Hikayetu İblis, Ankâu Mugrib, el-Ma'lum min Akaidi Ehli'r-Rusûm* ve *el-İttihâdu'l-Kevnî fi Hadreti'l-İstîişhâdi'l-Aynî* adlı eserleri
3. Tasavvufî şiirler: Hallac'ın *Divan*'ı, el-Büsîrî'nin (v. 608) *el-Bürde'si*, İbnu'l-Fariz'in (v. 632) *Divan*'ı, İbn Arabî'nin *Zehâiru'l-A'lâk Şerhu Tercümani'l-Eşvâk* ve *ed-Divan* adlı divanları, Mevlânâ'nın (v. 672) *Mesnevî'si*, Afifuddin et-Tilmisânî'nin (v. 688) *Divan*'ı, el-Arif Billâh Ahmed b. Ali el-Burî'nin (v. 803) *Divan*'ı, Abdülkerim el-Cilî'nin (v. 826) *Kasidetu'n-Nadirât el-Ayniyye'si*, el-Arif Billâh Sîdî Muhammed el-Buzeydî el-Müsteğânimî'nin (v. 1229) *Divan*'ı, el-Arif Billâh Şeyh Udde b. Tunus el-Müteğânimî'nin *Divanu Âyâtî'l-Muhîbbîn fi Makamâti'l-Arifîn*'i, en-Nebhânî'nin (v. 1350) *el-Kavlü'l-Hakk fi Medhi Seyyid'l-Halk*'ı, el-Arif Billâh Ahmed el-Müsteğânimî'nin (v. 1353) *Divan*'ı, el-Umrânî el-Hâlidî'nin *ed-Durru'l-Manzume er-Rakika fi Şerhi's-Şeria ve't-Tarika ve'l-Hakika'sı*,
4. Sufilerin biyografileri: Gazalî'nin *el-Munkız mine'd-Dalâli*'i, İbn Arabî'nin *Fehresetu'l-Müellefât*'ı ve *Risaletü'l-Lumâ' el-Mesûme b Keşfi'l-Ğatâ an İhvânî's-Safâ'sı*.
5. Yazışma, biyografi, resail ve mesail türü eserler: İbn Arabî'nin risaleleri (*Risale ile'l-İmam er-Râzî, Kitabu't-Teracim, Kitabu'l-Kütüb, Tacu'r-Resâil ve Minhâcu'r-Resâil, Kitabu'l-Mesâil*), İbn Sebîn'in (v. 669) risaleleri, İbn Ataullah el-İskenderî'nin bazı ihvan ve müridlerine yazdığı *Mükatebat*'ı.

Altıncı bölümde (s. 342-360) tasavvuf literatürünün beşinci yüzyılda tamamlanmasın ardından yaşayan genişleme dönemi ele alınıyor ve bu çerçeve şu eserler tanıtılmıştır: Gazalî'nin *Mükâşefetu'l-Kulub* ve *Ravzatu't-Tâlibin* adlı eserleri, Abdülkadir Geylanî'nin (v. 561) *Futuhu'l-Gayb*'ı, Sühreverdî'nin *Avarifu'l-Maarifi*, Râzî'nin *Menâratu's-Sâirin ve Makâmâtü't-Tâirin*'i, Mevlânâ'nın *Fihi Mâ Fih*'i, ed-Dürînî'nin *Tahâretü'l-Kulub*'u, İbn Teymiye ve İbn Kayyım'ın Allah sevgisine dair Mahabbetullah adlı eser, Kaşanî'nin *Adâbu't-Tarika'sı*, Lisanuddin İbnul Hatib'in *Ravzatu't-Ta'rif*'i, et-Tazetî'nin (v. 963) *Sırru'l-Esrar*'ı, es-Safûrî'nin (v. 1043) *Nüzhetü'l-Mecâlis*'i.

Yedinci bölümde (s. 361-434) tasavvuf edebiyatında yazılmış olan şerh, talik ve telhis (özet) türleri inceleniyor ve aşağıdaki eserler tanıtılıyor;

1. Nesir Şerhleri

- a. 7-14. yüzyıllardaki şerhler: Sadreddin Konevî'nin *eş-Şeceretu'n-Nu'mâniyye'si*, Kâşânî'nin Şerhu *Fususi'l-Hikem* ve *Keşfu'l-Vucuh* adlı şerhleri, İbn Abbad er-Rundi'nin (v. 792) *Hikem Şerhi*, Abdülkerim el-Cilî'nin *Şerhu Müşkilati'l-Futuhati'l-Mekkiye* ve *el-İsfar an Risaleti'l-Envar* adlı şerhleri, İsfehânî'nin (v. 835) *et-Temhîd Li Sâini'd-Dîn'i*, eş-Şeyhe Sitti'l-Acem el-Bağdadiyye'nin (v. 852) *Şerhu Şevahidi'l-Esrar'ı*, Abdurrahman el-Câmî'nin (v. 898) *Nakdu'l-Fusus fi Şerhi Nakşi'l-Fusus'u* ve *Şerhu'l-Cami Ale'l-Fusus'u*, Zerrûk'un (v. 899) *Şerhu'l-Fusus'u*, Zekerîya Ensarî'nin (v. 926) *Şerhu'r-Risaleti'l-Kuşeyriyye'si*, Mustafa Balızade el-Hanefî'nin (v. 960) *Şerhu'l-Fusus'u*, İbn Hacer el-Heytemî'nin (v. 974) *Eşrefu'r-Resâil'i*, Molla Hasan el-Kadirî'nin (v. 1148) *Şerhu Hikemi's-Şeyhi'l-Ekber'i*, Abdulkadir et-Tarablusî'nin *İhyâu'l-Kulûb'u*, Hüseyin b. Âdem'in (v. 1335) *Tavdihu'l-Meram ve Mesrahu'l-İfham'ı*, Ahmed Dahlan'ın (v. 1360) *Siracu't-Talibin'i*, Ebu'l-Feys ez-Zebidî'nin (v. 1205) *Tenbihu'l-Arif el-Basîr'i*, İbn Acîbe'nin şerhleri (*Şerhu salati'l-Kutb İbn Meşîş*, *el-Futuhatu'l-İlahiyye fi Şerhi'l-Mebahis es-Asliyye*, *Şerhu Salati's-Şeyhi'l-Ekber*, *Şehu Ba'zı Muktatafati't-Tüsterî*, *İ'kazu'l-Himem Fi Şerhi'l-Hikem*), Ed-Derdir el-Cüneyd'in *Şerhu's-Seb'at ve's-Salavât'ı*, *es-Salâtu'l-Kübra fi Şerhi Salati's-Suğra*, *Şerhu Tis'i Salavat Liş Şeyh Abdulkadir Geylani*, Muhammed Emin Keylanî'nin *el-Mevahibu'l-Celiyye'si*, Ömer el-Attar'ın (v. 1307) *Keşfu'l-Esrar'ı*, el-Halidî'nin (v. 1311) *Câmiu'l-Usûl, Mütemmimat, en-Nefehâtu'l-Akdesiyye* adlı şerhleri
- b. Son dönem şerhleri: eş-Şibrâvî'nin *Tenvîru's-Sadr'ı*, el-Fasî'nin *Şerhu Hizbi'l-Birr'i*, ed-Dâmûnî'nin *Ruhu'l-Kibrîti'l-Ahmer'i*, Şihabuddin Baaşî'nin *el-Beyan ve'l-Mezîd'i*, Mustafa el-Bikaî'nin *en-Nefehâtu'l-Kudsiyye li Şerhi'l-Vazifeti's-Şazeliyye'si*, ed-Derkâvî'nin *el-Letâifu'l-İlahiyye fi Şerhi Muhtarat minel Hikemi'l-Attaiyye* ve *Fehrese Li Şerhi'l-Mustalahât es-Sufiyye İnde İbn Ataullah* adlı şerhleri.
2. Nazım Şerhleri: el-Mekki'nin (v. 1057) *ez-Zuher ve'l-Udde'si*, Nablusî'nin (v. 1143) *Şerhu Kasideti'n-Nadirati'l-Ayniyye'si* ve *Şerhu Divan-ı İbni'l-Fârîz'i*, İbn Acîbe şerhleri (*Şerhu Hamriyyet İbni'l-Fariz*, *Şerhu Nuniyyeti'l-İmam et-Tüsterî*, *Şerhu Kasideti 'Ya Men Teazem' li'r-Rufâi*, *Şerhu'l-Ebyat es-Selase li Ebi'l-Kasım el-Cüneyd*), Ticanî'nin (v. 1260) *Buğyetu'l-Müstefid'i*, Davud en-Nakşibendî'nin (v. 1299) *Nahtu Hadîdi'l-Bâtıl'ı*, Hasen el-Advî el-Hamzavî'nin (v. 1303) *en-Nefehatu's-Şazeliyye'si*, en-

Natîfî'nin *ed-Dürretü'l-Harîta'sı*, Abdülmecid eş-Şernubî'nin (v. 1328) *Şerhu Tâiyyeti's-Suluk'u*, Kevserî'nin (v. 1371) *İrğâmu'l-Merîd'i*, İbn Alevîyye el-Müsteğânimî'nin *el-Munehu'l-Kuddûsiyye'si*, Kettânî'nin *el-Muhîbb ve'l-Mahbub'u*, el-Umrânî el-Halidî'nin *el-Envârû's-Seniyye'si*, el-Gaytî'nin (v. 1201) *Hâşiyetu't-Derdîr ala Kıssati'l-Mi'râc'ı*, Mustafa el-Arûsî'nin (v. 1293) *Netâicu'l-Efkar el-Kudsiyye fi Beyani Meânî Şerhi'r-Risaleti'l-Kuşeyriyye'si*, eş-Şa'rânî'nin *el-Kibrîtu'l-Ahmer ve Muhtasar Tezkireti'l-Kurtubî* adlı muhtasarları, ed-Değrâvî'nin *en-Nevafihu'l-İtriyîyye'si*, Kaşanî'nin (v. 730) *Ta'lika ale'l-Mufassal'ı*.

Nazarî tasavvufa dair eserlerin incelendiği birinci cildin bu uzun ikinci bölümünden sonra, amelî tasavvufa dair eserlerin incelendiği ikinci bölüm gelmektedir. Müellif amelî tasavvufa dair eseleri konularına göre aşağıdaki tasnif edip tanıtmaktadır:

- 1. Tarih ve tabakata dair eserler** (s. 436-467): İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597) *Selvetü'l-Ahzân ve Kitabu'l-Mecalis* adlı risaleleri, İbnü'l-Mulakkin'in (v. 804) *Tabakatu'l-Evliya'sı*, Abdurrahman Camî'nin (v. 898) *Nefehatu'l-Üns min Hazarati'l-Kuds'ü*, Şa'rânî'nin (v. 973) *Levakihu'l-Envar, et-Tabakatu's-Suğra, Tenbihu'l-Muğterrîn ve Letâifü'l-Minen* adlı eserleri, el-Munavî'nin (v. 1031) *el-Kevakibu'd-Dürriyye'si*.
- 2. Kelam ilmine dair eserler** (s. 468-056): Kuşeyri'nin *Kitabu'l-Mi'râc'ı*, Gazalî'nin *Mi'râcu's-Salikin'i*, el-Câî'nin (v. 599) *Kutbu'l-Arifin'i*, Ebu'l-Hasen eş-Şazeli'nin (v. 656) *el-Kasdu İllahi Teala'sı*, İbn Ataulah el-İskenderî'nin *el-Kasdu'l-Mücerred fi Ma'rifeti'l-İsmi'l-Müfred'i*, Kaşanî'nin risaleleri (*İttihadu'z-Zat maa's-Sıfat, Beyanu Mikdari's-Sünneti's-Sermediyye, Fi Beyani'l-Murad, Ma'r-Rabtu Beyne'l-Hakki ve'l-Abd, Fi Enne Cemie'l-Mevcudat Mir'ätü Vechi'l-Hakk Teâlâ, Fi Şerhi Mes'eleti'l-Besâit, Risale fi'l-Kaza ve'l-Kader, Fi Sebebi Taalluki'n-Nefs bi'l-Beden, er-Risaletü'l-Meadiyîyye*), Abdülkerim el-Cîlî'nin *el-İnsanu'l-Kamil'i*, Şa'rânî'nin *el-Kavaidu'l-Keşfiyye, el-Yavakît ve'l-Cevahir ve Keşfu'l-Hicab* adlı risaleleri, Nablusî'nin *el-Fethu'r-Rabbânî'si*, İbn Acibe'nin *Silku'd-Dürer fi'l-Kazai ve'l-Kader'i*, er-Rüvâs'ın (v. 1287) *Tayyu's-Sicill'i*, Kettânî'nin *Süllemu'l-İrtikâ ve el-Bahru'l-Mescûr* adlı risaleleri, Ahmed el-Müsteğânimî'nin (v. 1353) *el-Kavlu'l-Makbul'ü*, Muhammed Osman Abduh el-Burhânî'nin *Tebrietü'z-Zimme'si*, el-Halidî'nin *el-Berahinu'l-Kat'iyye, Burhanu'l-Iyan ve el-Kenzu's-Semîn* adlı risaleleri, Seyyid Nur b. Seyyid Ali'nin *et-Tasavvuf eş-Şer'î'si*.

3. **Naklî İlimlere dair eserler (s. 507-543):** Şa'rânî'nin Hulasatu *Ulûmi'l-İslam*'ı, Emir Abdulkadir el-Cezairî'nin (v. 1300) *el-Mevâkıf er-Ruhiyye*'si, Ahmed el-Halvetî'nin (v. 1017) *Risale fi'l-Ervah* ve *el-Ervah* adlı risaleleri, Muhammed Emin el-Kürdî'nin (v. 1332) *Tenvîru'l-Kulûb*'u, Ticânî'nin *el-Fevzu ve'n-Necât*'ı, Gazalî'nin *Minhacu'l-Âbidin*'i, İbnu'l-Kayserânî'nin (v. 508) *Safvetu't-Tasavvufu*, İbn Teymiyye'nin (v. 728) *Talebu'l-Kulûb*'u, İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (v. 751) *Talebu'l-Kulûb*'u, ez-Zerrûk'un (v. 899) *en-Nasihatu'l-Kafiyye*'si, Şa'rânî'nin *Munehu'l-Minne*, *el-Fethu'l-Mübin* ve *el-Mizanu'l-Hızriyye* adlı risaleleri, Şevkânî'nin (v. 1250) *Ref'u'r-Riybe* ve *el-İyzah* adlı risaleleri, Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî'nin *el-Hakikatu'l-Bâhire*'si, Sîdî et-Ticânî'nin *el-Beyan ve't-Tibyan*'ı, el-Halidî el-Umrânî'nin *eş-Şumûsu'l-Muşrikâ'sı*, Semâ' risaleleri (İbnu'l-Kayserânî'nin *Kitabu's-Semâ*'ı, Ahmed b. Muhammed el-Gazalî'nin *Bevâriku'l-İlmâ'sı*, Nablusî'nin *İzahu'd-Delâlat*'ı, Said Bülbül'ün *Ahkâmuz-Zikr ve's-Semâ İnde's-Sufiyye*'si), Ahmed b. Muhammed el-Gazalî'nin (v. 520) *Sırru'l-Esrar*'ı, İbarî'nin (v. 616) *el-Verâ*'ı, İbn Arabî'nin *el-Vesaya* ve *Letaifu'l-Esrar* adlı risaleleri, İbn Ataullah el-İskenderî'nin *Tacu'l-Arus*'u, İbn Meymun el-Gimarî'nin (v. 917) *Beyanu Fadli Hiyari'n-Nas*'ı, İbn Badîs'in (v. 1359) *Usulu'l-Hidaye*'si, Ebu Zerr el-Kalmunî'nin *Fefirru ilallah*'ı
4. **Hadis ve Siyer alanına dair eserler (s. 544-604):** İbn Asâkir'in (v. 571) *et-Tevbe*'si, İbn Nasıruddin ed-Dımaşkı'nin (v. 842) *ez-Zebbu ammen Tâbe mine'z-Zenb*'i, Şevkânî'nin (v. 1250) *Cevabu Sulâin ani's-Sabri ve'l-Hilm*'i, Nebhânî'nin (v. 1350) *Hâdi'l-Mürîd*'i, et-Tilimsânî el-Mağribî'nin (v. 1041) *Fethu'l-Müteal fi Medhi'n-Niâl*'i, el-Cilî'nin (v. 832) *el-Kelimatul-İlahiyye*'si, el-Bekrî es-Sadîkî'nin (v. 1057) *Şemsul-Âfâk*'ı, en-Nebhânî'nin *Kitabu'l-Esmâ* ve *Ahsenu'l-Vesail* adlı risaleleri, el-Müzalî el-Marakeşî'ni (v. 683) *Mısbahu'z-Zulam*'ı, Nebhânî'nin *Hizbu'l-İstiğâsât* ve *Müferriü'l-Kürûb* adlı risaleleri, Muhammed b. Hamza el-Kettânî'nin *İğasetu'l-Kalb*'i, Abdülhayy el-Kettânî'nin (v. 1382) *Vesiletul-Veledel-Melhufu*, Muhammed b. Umran'ın *Faidetu'l-hamdi lillah*'ı, Kastallânî'nin (v. 923) *Mesaliku'l-Hunefâ'sı*, Mustafa Bekrî'nin (v. 1410) *es-Salatu'l-Beriyye*, *ed-Dürü'l-Fâik* ve *el-Fethu'l-Kudsî* adlı risaleleri, Şeyh Derdir'in (v. 1201) *el-Müsebbeat ve's-Salavat*'ı, Ebu'l-Feyz el-Kettânî'nin (v. 1327) *Selasu Salavat Suğra'sı*, Nebhânî'nin *Camîu's-Salavât*'ı, el-Hayyat el-Fâsî'nin *Künuzu'l-Esrar*'ı, Ebu'l-Kasım Cüneyd el-Yemânî'nin *Efdalu's-Salavât*'ı, Ahmed b. Ab-

dülaziz el-Hilalî'nin *Risale'si*, Abdulhadi b. Ali b. Tahir'in *Rukye'si*, eş-Şeyh el-Hadremî'nin *Salavât'ı*, el-Cezûlî'nin *Virdu'l-Cuyûb'u*, Sidî Ali b. Vefâ'nın *Salavât'ı*, Ebu Şame er-Rukabî'ni *Salavât'ı*, el-Muhtâr el-Kentî'nin *Nefhu't-Tıyb'i*, el-Bağdadî'nin (v. 962) *el-Kasaidu'l-Vitriyye'si*, Busîrî'nin (v. 608) *Kaside-i Bürde*, *Kaside-i Hemziyye*, *el-Kasidetu'l-Mudariyye* ve *el-Kasidetu'l-Muhammediyye* adlı kasideleri, Nebhanî'nin *Salavâtü's-Senâ*, *Camiu's-Senâ* ve *el-Mecmuatu'n-Nebhaniyye* adı risaleleri, Suyûtî'nin (v. 911) *Hüsnu'l-Maksat'ı*, el-Hasenî'nin (v. 1345) *İsafu'r-Rakıb'ı*, İmail Nebhanî'nin *Cevheru'n-Nazm'ı*, Hasan el-Yemani'nin *İbtihalatu'n-Nasr'ı*, İbn Acil el-Yemenî'nin *el-Kibritu'l-Ahmer'i*, Abdulhadi el-Acîl'in *Tahiyyatu Mucizeti İsra ve'l-Mi'rac'ı*, el-Hacumî el-Hasenî'nin *Buluğu'l-Kasd'ı*, Müzevvir'in *Şifâu's-Sakîm'i*, Zebidî'nin *Mecmu Mübarek fi'l-Mevlidi's-Şerif'i*, İbnü'r-Rub' eş-Şeybânî'nin *Mevlidu'd-Debî ev Muhtasar fi's-Sireti'n-Nebeviyye'si*, el-Huvvarî'nin *Kıssatu'l-Mevlid'i*, el-Alemî el-Fâsî'nin *el-Mevlid'i*, Ticanî'nin *Mevlidu İnsani'l-Kamil'i*, Ba Ömer'in *Feyzu'l-Envâr'ı*, Muhammed b.Alevî el-Malikî el-Hasenî'nin *el-Beyan ve't-Ta'rîf'i*, Ebu Bekir b. Salim'in *Nazmu Mevlidi'l-Hafız İbn Kesîr'i*, Berzencî'nin *Mevlid'i*, el-Habeşî'nin *Samtu'd-Dürer'i*, eş-Şazeli el-Yaşritî'nin *Mevlid'i*, Muhammed el-Azb'in *Mevlid'i*, Hayreddim Vailî'nin *Fevaidu'l-Mevâhib'i*, el-Hasenî'nin *Neylu'l-Müna'sı*, Abdulkadir el-Geylanî'nin *Nesîmu's-Seher'i*, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevlidu'l-Arus'u*, el-Bennanî'nin *Fethullah fi Mevlidi Hayri Halkillah'ı*, Kettânî'nin (v. 1327) dört risalesi (*Futuhu'l-Cavrih*, *es-Sanihatu'l-Ahmediyye*, *Risale fi Übüvvetihi (sav)*, *ed-Divane*), er-Ruvâs'ın *en-Naibu'l-Âmm'ı*, Kettânî'nin (v. 1345) iki risalesi (*Cilau'l-Kalb*, *İsafu'r-Rakıb*), el-Hasenî'nin *el-Yümn ve'l-İs'ad'ı* ve *Huccetullah alel Alemin'i*, el-Kettani el-Hasenî'nin (v. 1384) *Ravzatu'l-Cennat'ı*, Asım el-Kiyalî'nin *Mecmuu Latifi*, İbn Ebi Cemâa'nın *İlamu Cühhal'i*, Cafer el-Kettânî'nin *el-Yümnü ve'l-İs'ad'ı*, Muhammed Osman el-Mîrğani'nin *el-Esraru'r-Rabbanîyye'si*, el-Munavî'nin (v. 1021) *Mevlid'i*, el-Alevî el-Hasenî'nin *Kurratu'l-Ayn'ı*,

5. **İlm-i Havassa dair eserler (s. 605-616):** el-Bûnî'nin (v. 622) *Şemsu'l-Maarif ve Menbau Usuli'l-Hikme* adlı eserleri, İbn Arabî'nin risaleleri (*el-Maksud Mine'l-Vasli'l-Mahdud*, *Tabsiratu't-Talib*, *Ukletu'l-Müstevfiz*, *Risaletu'l-Murâsî*, *Ma'kelu'l-Ukul*), Emir Abdulkadir el-Cezairî'nin *Buğyetu't-Talib'i*.

6. **Menkıbe ve Kerametlere dair eserler (s. 617-664):** İbn Arabî'nin *Ruhu'l-Kuds'u*, Mevlana'nın *el-Mecalisu's-Seb'a'sı*, İbn Kavam'ın (v.

718) *Tuhfetü'l-Kiram*'ı, Muhammed b. Ebi Said el-Miyhenî'nin *Esraru't-Tevhîd*'i, İbn Arabî'nin *el-Kevkebu'd-Dürri fi Menakibi Zinnuni'l-Mısrî*'si, İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852) *Gubdatu'n-Nazır*'ı, Sehavî'nin (v. 902) *el-Menhelu'l-Azb*'i, eş-Şa'rânî'nin (v. 973) *Dürerü'l-Gavvâs Ala Fetâvâ Sîdî Ali el-Havvâs*'ı, et-Tâzî'nin *Kalaidu'l-Cevâhir fi Menâkibi Tâci'l-Evliyâ ve Ma'deni'l-Asfiyâ ve Sultânî'l-Evliyâ eş-Şeyh Muhyiddin Abdulkadir el-Geylanî* adlı eseri, Abdurrahman el-İmâdî'nin (v. 1051) *Menakibi Sîdî Ebi'l-Abbas es-Sebtî*'si, Muhammed el-Kârî'nin (v. 1123) *el-Ma'denu'l-Karnî fi Fadli Üveys el-Karenî*'si, Ahmed el-Mâlikî'nin (v. 1256) *el-İbrîz min Kelami'l-Arif Billâh Teâla Sîdî Abdulaziz ed-Debbâğ*'ı, Ali Harazim el-Fâsî (XIII. yy)'nin *Cevahiru'l-Maânî ve Buluğu'l-Emânî fi Feyzi Sîdî Ebi'l-Abbas et-Ticanî*'si, Abdusselam el-Umrânî el-Halidî'nin risaleleri (*Keramâtu Sîdî Abdulkadir b. Acibe ev el-Kerâmât er-Rabbâniyye el-Muteakibe ale's-Şeyh Sîdî Abdulkadir b. Acibe el-Menamiyye ve'l-Yakziyye fi Hayatihi'd-Dünyeviyye ve'l-Berzahiyeye, Katarât Ceberrütiyye Muteakibe min Kerâmâti Sîdî Abdulkadir b. Acibe Kaddesellahu Sirrehu*), Abdullah eş-Şâfiî'nin *Cevahiru'd-Dürer fi Menakibi İbn Hacer*'i, Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî'nin (v. 1327) *Ruhu'l-Hikme ve Rahetu'l-Ervâh* adlı eserleri, el-İdrîsî'nin (v. 1334) *es-Seyfu'r-Rabbanî fi Unki'l-Mu'teriz ale'l-Kûti'l-Geylanî*'si, İbn Ataullah el-İskenderî'nin *Letaifu's-Sünen fi Menakibi's-Şeyh Ebi'l-abbas el-Mürsî ve Şeyhihi's-Şazeli Ebu'l-Hasen*'i, el-Ezdî'nin (v. 657) *Ahbaru'l-Evliya ve Menakibuhum*'u, Ömer b. Arslan'ın (v. 670) *en-Nutku'l-Mefhum min Ehli's-Samti'l-Ma'lum*'u, el-Yâfiû el-Yemenî el-Mekki'nin (v. 768) *Ravzu'r-Riyahîn fi Hikayâti's-Salihîn* ve *Neşru'l-Mehasin el-Ğaliyye fi Fadli'l-Meşayih es-Sufiyye Ashabi'l-Makâmâti'l-Âliye* adlı eserleri, Şuayb el-Mısrî el-Hureyfişî'nin (v. 810) *er-Ravdu'l-Fâik fi'l-Mevâiz ve'd-Dekâik*'i, eş-Şeyh Ulvân'ın (v. 936) *Nesemâtu'l-Eshâr*'ı, el-Ebşihî'nin (v. 1021) *el-Maâni ed-Dakika*'sı, Abdurrahman el-Ummâvî'nin (v. 1051) *er-Ravzatu'r-Riya fi men Düfîne Bidariya*'sı, Muhammed es-Said et-Ticânî'nin (v. 1230) *Ğayetu'l-Emânî*'si, er-Ruvvas'ın *Bevariku'l-Hakâik ve ed-Düreetu'l-Beydâ* adlı risaleleri, er-Rufâî'nin (v. 1328) *Kıladetu'l-Cevâhir*'i, Nebhânî'nin *Camiu Keramati'l-Evliya*'sı, Tevfik el-Bekrî'nin (v. 1351) *Beytu's-Sâde*'si, Abdulhafız b. Ali el-Ezherî'nin (v. 1303) *Levamiu'l-Envâr*'ı, el-Iyâşî'nin (XIV. yy) *Keşfu'l-Hicab*'ı, el-Hac Revayede'nin *A'lam fi't-Türasi's-Sufî*'si.

7. **Tarikat, Şeyh-mürît ve örnek/ideal toplum konulu eserler (s. 665-750):** Gazali'nin *Minhacu'l-Abidin*, *el-Keşfu ve't-Tebyin*, *Bidayetu'n-*

Nihaye, Mizanu'l-Amel, el-Edeb fi'd-Din, el-Mevaiz fi'l-Ahadisi'l-Kudsiyye, el-Kavaidu'l-Aşere, Eyyuha'l-Veled adlı eserleri, İbn Asakir'in *et-Tevbe'si*, Ruzbihan'ın (v. 606) *Meşrebu'l-Ervah'ı*, İbn Arabî'nin *Tuhfetu's-Sefere, Şucunu'l-Mescun, Tehzibu'l-Ahlak, Menhecû'l-Beyan, Resailu'l-Mahabba, el-Eş'ar an Nitaci'l-Esfâr, el-Kühü fima La büdde lilmüridi minhu, Risaletu Nisbeti'l-Hirkati ve Şurutihâ, et-Tedbiratu'l-Îlâhiyye, el-Menzilu'l-Kutb, Hilyetu'l-Ebdâl, el-Kutab ve'n-Nukabâ, Risaletu'l-İsti'dâd ve Menzilu'l-Menazil* adlı eserleri, İzzeddin el-Makdisî'nin (v. 678) *Hallu'r-Rumûz* adlı eseri, İbn Ataullah el-İskenderî'nin *Unvanu't-Tevfik' ve Risale fi Edebi'l-İlm* adlı eserleri, Zerruk el-Fâsî'nin (v. 899) *Kitabu'l-Âne, Kavaidu't-Tasrif* adlı eserleri, İbn Meymun el-Ğamrî'nin (v. 917) *Risaletu'l-İhvan ila Sairi'l-Büldân'ı*, İbn Meymun el-Fücârî'nin (v. 917) *Risaletu'l-İhvan min Ehli'l-Fıkhi ve Hameleti'l-Kur'an'ı*, Ahmed el-Müstegânimî'nin (v. 1353) *Allah el-Kavlul Mu'temed ve İrşadu'r-Rağibîn* adlı eserleri, Ahmed el-Halvetî'nin (v. 1017) *el-Usûlu'l-Alevaniyye'si*, Salahaddin el-Hanî el-Hanefî el-Hanbelî'nin (v. 1109) *es-Seyru ve's-Süluk'u*, er-Ruvvas'ın *el-Hikemu'l-Mehdeviyye'si*, Cüneyd'in (XIII. yy) *es-Seyru ve's-Süluk, es-Sıdku ve't-Tahkik ve Usulu't-Tarik* adlı risaleleri, Muhammed Mazi Ebu'l-Azaim'in *Maaricu'l-Mukarrabîn'i*, el-Mezîdî'nin *et-Tarik İlallah'ı*, Muhammed et-Ticanî'nin *er-Resail el-Muzie'si*, Abdusselam el-Umrânî el-Halidî'nin *Kabesâtu'l-Envâr'ı*, İbn Meşîş'in (v. 622) *el-Vazifetu's-Şazeliyye'si*, eş-Şazeli'nin (v. 656) *el-Hizbu'l-Kebîr'i*, Ahmed eş-Şazeli'nin *el-Mefâhir el-Aliyye'si*, İbn Arabî'nin *Hizbu'l-Ehadiyye'si*, Kaşânî'nin *Tuhfetu'l-İhvan'ı*, el-Yâfiî'nin (v. 768) *el-İrşad ve't-Tadrîz'i*, en-Nakşibendî'nin –İmam Rabbânî'nin- (v. 1034) *el-Mektubatu'r-Rabbaniyye'si*, İsmail b. Abdullah'ın (v. 1239) *el-Uhudu'l-Vafiyye'si*, Ahmed b. İdris el-Hasenî'nin (v. 1253) *el-Envaru'l-Akdesiyye'si*, Ebu'l-Hüda es-Sayyadî'nin *et-Tarikatu'r-Rufaiyye, el-Kavaidu'l-Mer'iyye, er-Rakaik er-Ravasiye ve el-Fecru'l-Münîr* adlı risaleleri, Muhammed Emin en-Nakşibendî'nin (v. 1332) *Tehzibu'l-Mevâhib'i*, el-Hasenî'nin (v. 1345) *el-Virdu's-Şerîf'i*, el-Battâvî'nin *ed-Dürerü'l-Marziyye'si*, İbn Cemaâ'nın (v. 733) *Tezkiretu's-Sâmi'i*, Muhammed en-Nakşibendî'nin (1279) *el-Behcetü's-Seniyye'si*, İbn Mâmîn'in hicri 1300 de telif edilmiş olan *Na'tu'l-Bidâyât* adlı eseri, Muhammed el-Mursifi'nin (v. 966) *Daiyen lifelah İla sebili'n-Necah'ı*, Muhammed b. Ahmed el-Buzeydî el-Müstegânimî'nin (v. 1299) *el-Adabu'l-Marziyye'si*, Ebu'l-Abbas Ahmed el-Habib'in *Vazifetu'l-İmam el-Evhad'i*, er-Ruvvas'ın *Faslu'l-Hitâb'ı*, el-

Kevserî'nin *el-Buhus es-Seniyye'si*, Muhammed el-Bekrî'nin (v. 563) *Adabu'l-Mürîdîn'i*, Ebu Medyen'in (v. 594) *Ünsü'l-Vahîd'i*, İbn Ataullah el-İskenderî'nin *Tertibu's-Sülûk'u*, eş-Şa'rânî'nin (v. 930) *Levaihu'l-Envari'l-Kudsiyye'si* ve *el-Bahru'l-Mevrûd'u*, er-Ruvvas'ın *Fezleketu'l-Hakika fi Ahkami't-Tarika'sı* ve *Eşrefu'l-Hitab'ı*, Abdusslem b. Selim el-İdrisî'nin (v. 981) *Resailu'l-Esmer İla Mürîdîhi* adlı risalesi, el-Umrânî el-Cemel'in (v. 1193) *Nasihatu'l-Mürîd'i*, Ebu'l-Hüda es-Sayyâdî'nin *en-Nasihatu'l-Kudsiyye'si*, el-Vizânî'nin *Hükmü Hevatifi'l-Mürîd'i*, el-Hasenî'nin (v. 1345) *el-İcazetu'l-Eyyubiyye'si*, el-Mısırî'nin (v. 1127) *Tuhfetu'l-Ekyâs fi Hüsnî'z-Zanni bi'n-Nâs'ı*

Bütün bu devasa literatürün tarandığı bölümlerin ardından kitabın ilk cildinin dördüncü ve son bölümünde tasavvufun İslamî ilimler tasnifindeki yeri hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Burada Hasan Hanefî önce ilimler tasnifi yapılırken esas alınan kıstaslar üzerinde yorumlar yapmakta, daha sonra da mutasavvıfların bizzat kendi eserlerinde tasavvufun tanımlanması, ahlakî-nefsî ve felsefî şeklinde tasnif edilmesi, sufilerin kimler olduklarının anlatılması, velayet, fütüvvet, melâmet gibi kavramların izahı, harflerin ve isimlerin anlamları, sufilerin hatalarının olup olmadığı ve tasavvufun gerileme ve çözülmesi gibi konuları ele almaktadır. Yaklaşık yüz elli sayfa ebadındaki bu bölümde müellif, tasavvuf erbabının eserlerinden iktibas ettiği ifadelerden müteşekkil cümleler kurmakta, böylece kendine özgü, fakat bir nebze anlaşılması zor bir dil ve üslup orta koymaktadır.

İkinci ciltte tasavvufu ayırdığı dört türün ayrı yarı ele alındığı dört ana bölüm yer almaktadır. “et-Tasavvuf el-Hulukî” başlıklı birinci bölümde tasavvuf edebiyatında ahlakî faziletler ve bunların karşısında yer alan reziletler üzerinde duruluyor. “et-Tasavvuf en-Nefsî” başlığını taşıyan ikinci bölümde nefis, marifet, makamlar (zühd, fakr, tevekkül, muhabbet...) ve haller (ahval) üzerinde durulmaktadır.

“et-Tasavvuf el-Felsefî” başlıklı üçüncü bölümde Tevhid, İnsan-ı Kâmil, Hakikat-i Muhammediyye, Nübüvvet ve Mead (ahiret) gibi konular tasavvuf gözüyle detaylı olarak incelenmektedir. Son bölüm “et-Tasavvuf el-Amelî” başlığını taşımakta ve tasavvufun amelî (uygulama) yönünü incelemektedir. Bu bölümde tasavvufta “tarik” olarak adlandırılan ve seyr ü sülûk'ün başından sonuna kadar süren makamların ve hallerin dâhil olduğu konular işlenmekte, buna ilaveten vahdet-i vücûd, vahdet-i şuhûd,

tarikat içerisinde şeyh-mürîd ilişkileri, evrad, ahzab, semâ, raks gibi uygulamalar, nukebâ, nücebâ, ümenâ, evliyâ, aktâb, evtâd, gıyâs ve abdâl gibi kavramlar incelenmekte ve en sonunda da tarikatlerin ve meşayihin hususiyetlerine yer verilmektedir.

IV. Değerlendirme

Bu uzun ve detaylı çalışmanın sonunda Hasan Hanefî'nin varmış olduğu sonuç ise biraz indirgemeci bir yaklaşımı ifade etmektedir. Tasavvufun İslam kültür ve geleneğinin bir ürünü olup dünyevileşme, saltanat kavgaları ve lüks hayat gibi hususlara tepki olarak ortaya çıktığını söyleyen Hanefî'ye göre günümüzde tepki gösterilecek hususlar değiştiği için tasavvufun yeni bir tarzda ihya edilmesi; sabır, tevekkül, rıza, kanaat, teslimiyet, havf ve haşyet gibi haller ve makamlar yerine; Filistin'de, Irak'ta, Çeçenistan'da, Keşmir'de ve daha başka yerlerde yaşanan zulüm ve haksızlıklara tepki olarak öfke, gazap, isyan, itiraz ve devrim olarak ortaya çıkması gerekmektedir. Benzer talepleri Kelam İlmi alanında da ifade eden Hanefî'nin bu yaklaşımı kanaatimizce tasavvufun mahiyet ve işlevini sadece sosyo-politik alana indirgeyen naif bir düşüncedir.